

<http://dx.doi.org/10.16926/zh.2017.16.09>

Andrzej RACHUBA
Polska Akademia Nauk, Warszawa

Wewnętrzna sytuacja Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach „potopu”

Akcja powieści Henryka Sienkiewicza *Potop* rozgrywa się w latach 1654–1657, po części na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, bo jej bohaterowie w zdecydowanej większości wywodzili się lub chwilowo związani byli z tą częścią Rzeczypospolitej. Poza ogólnym rysem wydarzeń polityczno-militarnych, zgodnym z naszą wiedzą o nich, w szczegółach autor powieści stworzył sugestywny, lecz często fałszywy, daleki od rzeczywistości, obraz ludzi, zdarzeń, motywacji, sytuacji, w jakich jego bohaterowie funkcjonowali. Już współcześni mu krytycy (nie historycy!) pastwili się nad wieloma nieścisłościami w jego narracji i mijaniem się z prawdą, zarzucając mu wprost fałszowanie historii. Co prawda, główny atak skierowany został bodaj na *Ogniem i mieczem*, ale na usprawiedliwienie Sienkiewicza trzeba jednak powiedzieć, iż napisał on powieść (do całej Trylogii dorobiono później uzasadnienie, iż była stworzona „ku pokrzepieniu serc”), gdzie często fikcja jest naturalna, a nie monografię naukową, a także, iż w jego czasach owa wiedza o ówczesnych wydarzeniach dość daleko odbiegała od dzisiejszej. A przecież i tak badacze jego twórczości z podziwem skonstatowali znajomość bodaj większości wydanych wówczas źródeł pamiętnikarsko-relacyjnych, opracowań naukowych i topografii terenów, na których odbywały się wydarzenia, choć często „z drugiej ręki” i w kształcie XIX-wiecznym. Jak celnie zresztą spuentował analizę powieści *Ogniem i mieczem* Juliusz Kijas, „historyczności” znajdziemy w tej powieści więcej nawet, niż byśmy się spodziewali¹. Dobrą znajomość źródeł historycznych i opracowań naukowych stwierdzili też badacze zagadnienia w *Potopie*, co nie znaczy, iż ta powieść stała się raptem opracowaniem naukowym. Jest powieścią z wszystkimi

¹ J. Kijas, *Źródła historyczne powieści „Ogniem i mieczem”*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej”, t. 24, nr 1/4, Lwów 1927, s. 119–135.

tego cechami, w tym z dość dowolnym (dostosowanym do fabuły) odnoszeniem się do ówczesnych postaci historycznych i tworzeniem fikcji literackiej. Nie jest to jednak *science fiction*, lecz powieść osadzona w konkretnej rzeczywistości historycznej, z niewielkimi jedynie odstępstwami od realiów tego czasu². Zdecydowanie należy więc powtórzyć opinię wielkiego znawcy twórczości Henryka Sienkiewicza – Juliana Krzyżanowskiego, który krytykował „naiwne i wulgarne przekonanie ogółu czytelników, że powieść historyczna jest wiernym obrazem przeszłości, że więc wystarcza do jej poznania w tym samym stopniu co studium naukowe”, a także „pogląd zawodowych historyków. Wychodzą oni z założenia, iż powieść historyczna nie daje wiernego obrazu przeszłości, i skupiają uwagę na wyławianiu jej błędów, istotnych i pozornych”³. Co więcej, niektórzy z badaczy uznali, iż Sienkiewicz zbyt niewolniczo trzymał się źródeł, co w efekcie zaczęło skutkować wdrażaniem w życie opinii Konstantego Wojciechowskiego, iż w oparciu o Trylogię „uczyć się można historii bez obawy, by nie przyswoić sobie fałszów”. Niestety też, to niekiedy historycy ulegali wizji Sienkiewiczowskiej, przedkładając ją nad prawdę historyczną⁴.

Nie mam jednak zamiaru zajmować się ową fikcją genialnego pisarza, a jedynie przedstawić właściwą sytuację polityczno-militarną Litwy w ww. latach, w świetle najnowszej wiedzy na ten temat. I tak w 1654 r., gdy zaczyna się narracja powieści *Potop*, sytuacja militarna Litwy była bardzo zła, gdyż kilkuletnie zmagania z powstaniem kozacko-chłopskim na południowych kresach Wielkiego Księstwa oraz na Ukrainie wyczerpały ją finansowo i nie było możliwości wystawienia właściwej liczebnie armii dla obrony kraju przed nowym agresorem. Było nim zaś państwo moskiewskie, które, po długim okresie wyczekiwania na odpowiedni moment do rewanżu za przegrane zmagania za rządów Zygmunta III i Władysława IV, postanowiło wreszcie, po zawarciu 18 stycznia 1654 r. ugody perejasławskiej, wykorzystać ogromne osłabienie Rzeczypospolitej wieloletnim zmaganiem z powstaniem Chmielnickiego. Car Aleksy zmobilizował przeciw Rzeczypospolitej cztery armie, z których trzy uderzyły na Litwę. Liczebności wszystkich armii moskiewskich nie znamy, ale z pewnością liczyły one ponad 50 tys. żołnierzy, prócz ok. 20-tysięcznego korpusu kozackiego z Ukrainy⁵, i tym samym wielokrotnie przewyższały siły litewskie liczące jedy-

² J. Kijas, *Źródła historyczne „Potopu” Sienkiewicza*, [w:] *Prace historycznoliterackie. Księga zbiorowa ku czci Ignacego Chrzanowskiego*, Kraków 1936; A. Kersten, *Sienkiewicz – „Potop” – Historia*, wyd. 2, Warszawa 1974; T. Bujnicki, *Sienkiewiczowska „Lauda”*, [w:] *Przeszłość odległa i bliska*, Poznań 2000 s. 59–65.

³ J. Krzyżanowski, *Pasek i Sienkiewicz. Do źródeł „Trylogii”*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej”, t. 47/4, 1956, s. 303.

⁴ Zob. najpełniejszą prezentację sądów o historyczności Trylogii: A. Kersten, op. cit., passim.

⁵ K. Bobiatyński, *Działania armii Wasyla Piotrowicza Szeremietiewa na terenie województwa połockiego w czasie wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1654–1655*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 2007, t. 2, s. 129–144; idem, *Niewidomi dzierziela z istorii wijskowych dij u pieriod wijni Rieczy Pospolitoj z Moskowieju na tieritorii Wielikogo Knjazistwa Litowskogo*

nie ok. 10 tys. żołnierzy. Byli to jednak żołnierze zawodowi, a w walkach uczestniczyły też chorągwie pospolitego ruszenia o nieznaną liczebność, ale nie było wśród nich Sienkiewiczowskiej „szlachty laudańskiej”. Siły litewskie uzupełniały też oddziały tzw. wolontariuszy, ale niewiele o nich wiadomo⁶. Na pewno nie było wśród nich żadnego Kmicica. Litwa generalnie nie była przygotowana do wojny, bo choć jej się spodziewano, to w zasadzie nie czyniono żadnych, szeroko zakrojonych prac fortyfikacyjnych w pogranicznych twierdzach, nie powiększono znacznie liczebności armii, nie gromadzono zapasów i środków finansowych, i to w sytuacji, gdy armia była od dawna nieopłacona, co groziło jej buntem⁷.

Wiadomość o wybuchu wojny dotarła do Warszawy 9 czerwca, gdy odbywał się drugi w tr. sejm. Był on znowu bardzo burzliwy, a powodem kłótni była m.in. kwestia nominacji na urząd hetmana wielkiego litewskiego, do którego kandydowali od lat skonfliktowany z królem wojewoda wileński i hetman polny Janusz Radziwiłł oraz podkanclerzy Kazimierz Leon Sapieha, przywódca faksji regalistycznej, zażarci wrogowie, acz bardzo bliscy krewni (bracia cioteczni). W efekcie zakulisowych nacisków, zachodzących wojennych wydarzeń i słabości Jana Kazimierza został on zmuszony do przekazania buławy Radziwiłłowi, stracił więc poparcie Sapiehów⁸, a w tej sytuacji ostatecznie postanowił w ich miejsce oprzeć się na zupełnie nowej faksji dworskiej, której przywódcą miał zostać podskarbi litewski Wincenty Gosiewski⁹. Mimo zwycięstwa Janusz Ra-

u 1654–1655 rokach, „Ukrainskij Archiegraficznij Szczoricznik”, wip. 12, t. 15, Kiiw 2007, s. 7–24.

⁶ A. Rachuba, *Wysilek mobilizacyjny Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1654–1667*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2007, t. 43, s. 43–46.

⁷ K. Bobiatyński, *Twierdze naddnieprzańskie w systemie obrony wschodniej granicy Wielkiego Księstwa Litewskiego – XVI – połowa XVII wieku*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne” 2004, t. 2, s. 29–40; K. Kossarzecki, *Forteca w Kopysy nad Dnieprem w latach wojny Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1667*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, t. 1, s. 129–175; idem, *Sluck wobec zagrożenia moskiewskiego i kozackiego podczas wojny z Moskwą w latach 1654–1667. Materiały do historii wojskowości*, cz. 2, Pułtusk 2004, s. 93–112.

⁸ M. Sawicki, *Faksja sapieżyńska na sejmach Rzeczypospolitej w 1654 roku – rozpad litewskiego stronnictwa dworskiego*, [w:] *Parlamienczkija struktury ulady u systemie dziażraunaga kirowannia Wialikaga Kniastwa Litouskaga i Reczy Paspalitaj u XV–XVIII stagoddziach. Materyjały miżnarodnaj nawukowaj kanfierencyi (Minsk – Nawagradak, 23–24 listapada 2007 g.*, Minsk 2008, s. 267–284; idem, *Fiasko polityki Jana Kazimierza na Litwie w ostatnich latach przed „Potopem” 1654–1655*, [w:] *Rzeczypospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski i A. Filipczak-Kocur, Warszawa – Opole 2008, s. 209–220; idem, *Stronnictwo dworskie w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648–1655*, Opole 2010; S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*, t. 1, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 2258, „Historia”, 147, Wrocław 2000, s. 199–229.

⁹ A. Rachuba, *Boje Jana Kazimierza o Litwę w latach 1656–1668. Sukces stronnictwa dworskiego w walce z opozycją*, [w:] *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uni-*

dziwił nadal negatywnie ustosunkowany był do Jana Kazimierza i jeszcze w tymże 1654 r. aktywnie uczestniczył w zawiązaniu magnackiej koalicji antykrólewskiej, na której czele stanął wraz z Krzysztofem Opalińskim i Janem Leszczyńskim. Król popełnił zresztą wówczas wiele błędów taktycznych, gdyż dla przeciwwagi Radziwiłłowi buławę polną przekazał Gosiewskiemu, co było decyzją fatalną, bo hetman wielki uznał ją za „policzek” i nie można było liczyć na ich współpracę. Co więcej, król postanowił powołać dla Gosiewskiego oddzielną dywizję, co jedynie spotęgowało niechęć dowódców i skonfliktowało samo wojsko. Tym samym osłabione zostało morale żołnierzy i jego zdolność bojowa, i to w sytuacji słabości militarnej państwa. Choć więc sejm 1654 r. pod wpływem szokujących wiadomości z frontu uchwalił bardzo wysokie podatki na wojsko, to nie udało się ich już z powodu wojny ściągnąć, a tym samym było już zdecydowanie za późno na zmianę układu sił¹⁰.

Nic więc dziwnego, iż kampania 1654 r. miała bardzo niekorzystny przebieg dla Litwy¹¹. Rozpoczęta w końcu maja ofensywa armii moskiewskich przyniosła im oszałamiające sukcesy, gdyż w ciągu kilku miesięcy zajęły one ziemie leżące na wschód od Berezyny i Dźwiny, w tym kluczowy dla Litwy Smoleńsk¹², a także Połock, Witebsk, Orszę, Mścisław, Homel i Mohylów. Podjęta przez hetmana wielkiego litewskiego Janusza Radziwiłła, który wreszcie w końcu czerwca zjawił się na froncie, próba przeciwstawienia się 12 sierpnia części głównej armii moskiewskiej pod Szklowem zakończyła się „pyrrusowym” zwycięstwem. Straty w ludziach były znaczące, a ostatecznie 24 sierpnia Radziwiłł poniósł dotkliwą porażkę z armią Aleksieja Trubeckiego pod Szepielewiczami¹³. Ta klęska miała ogromne znaczenie psychologiczne dla obu stron konfliktu, a Litwini nie mieli już sił i chęci stawiać przeciwnikowi oporu. Wojna pokazała, iż bez polskiej pomocy nie są oni w stanie obronić kraju. Przesłanie przez króla do pomocy Litwie silnego koronnego korpusu w końcu 1654 r., dla wsparcia

wersytetu Jagiellońskiego, *Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach 2–5 kwietnia 2001*, red. R. Skowron, Kraków 2003, s. 415–416.

¹⁰ T. Wasilewski, *Ostatni Waza na polskim tronie*, Katowice 1984, s. 143–146; H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655, wojewoda wileński, hetman wielki litewski*, Warszawa 2000, s. 156–164.

¹¹ L. Kubala, *Wojna moskiewska r. 1654–1655*, Warszawa 1910; K. Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*, Zabrze 2004.

¹² R. Mienicki, *Utrata Smoleńska w roku 1654 i sprawa Obuchowicza*, Wilno 1924; P. Kroll, *Obrona Smoleńska w 1654 r.*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu*, pod redakcją M. Nagielskiego, Warszawa 2002, s. 151–172; J. Lazurek, *Oblężenie i zdobycie Smoleńska w 1654 roku*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” 2008, t. 13, s. 95–118.

¹³ K. Bobiatyński, *Bitwa pod Szklowem (12 sierpnia 1654 r.) – pytania i kontrowersje*, [w:] *Od Grunwaldu do Bzury – bitwy i boje polskie na przestrzeni dziejów*, red. J. Jędrusiak, D. Koreś, J. Maroń, K. Widziński, Wrocław 2012, s. 87–105; P. Kroll, *Bielaruskaja kampanija 1654 g. (Da bitwy pad Szapialewiczami)*, „Bielaruski Gistaryczny Agljad”, t. 6, ssztyki 1–2 (10–11), 1999, s. 7–31; idem, *Kampania białoruska Janusza Radziwiłła w 1654 roku*, „Przegląd Wschodni” 2008, t. 10, z. 1 (37), s. 43–64.

kontrofensywy przeprowadzonej przez Janusza Radziwiłła, nie przyniosło jednak też sukcesu. Wojsko ugrzęzło pod murami Mohylowa, wykrwawiło się bezsensownie i w efekcie nowa ofensywa wojsk moskiewskich wiosną 1655 r. przyniosła pasmo sukcesów w postaci zepchnięcia na zachód armii litewsko-koronnej, pozbawionej na dodatek hetmanów, którzy udali się na sejm do Warszawy. Na domiar złego, Jan Kazimierz w tak trudnej sytuacji militarnej Litwy odwołał korpus koronny¹⁴, a słaba armia litewska, podzielona dodatkowo konfliktem hetmanów, nie była w stanie obronić nawet Wilna, które 8 sierpnia 1655 r. zostało zajęte przez wojska moskiewskie¹⁵. Nieudana próba obrony litewskiej stolicy pokazała nie tylko słabość sił litewskich, ale też brak jednolitego dowództwa i podziały wewnątrz armii. Wówczas to bowiem jej część (ok. 2000 ludzi) skierowała się ku granicy pruskiej i zatrzymała się ostatecznie w Wierzbolowie, gdzie 23 sierpnia zawiązała konfederację. Tu znalazła się też chorągiew kozacka starosty żmudzkiego Jerzego Karola Hlebowicza, której porucznikiem był Kmicic, ale Samuel – a nie Andrzej. Obaj zaś hetmani z większą częścią armii udali się ku Żmudzi, przy czym niektóre oddziały rozpierzchły się w drodze¹⁶. Gosiewski był raczej w charakterze aresztowanego, bo nie zamierzał w niczym pomagać Radziwiłłowi, a jego koncepcja ratowania Litwy zasadzała się na porozumieniu z Moskwą. Janusz Radziwiłł zaś zamierzał szukać pomocy u Szwedów, w czym znalazł sojusznika w osobie biskupa wileńskiego Jerzego Tyszkiewicza. W zamian za pomoc militarną gotowi byli oni przyjąć szwedzką protekcję, co daleko odbiegało od sugestii warunków przesłanych Radziwiłłowi przez Jana Kazimierza. Tym bardziej, iż Janusz i Bogusław Radziwiłłowie nie omieszkali zażądać od Szwedów dla siebie księstw lennych z ziem litewskich, co miało być ceną za zdradę, porzucenie Jana Kazimierza i uznanie za władcę Karola X Gustawa. Wysłany 29 lipca z Wilna z owymi warunkami do Rygi Gabriel Lubieniecki otrzymał od Magnusa Gabriela De la Gardie warunki szwedzkie, odbiegające częściowo od litewskich. Z nimi udał się do swego pryncypała. Ostatecznie hetmani litewscy dotarli do Kiejdan, w pobliżu których, pod Jaśwojniami, doszło 18 sierpnia do podpisania pierwszego układu ze Szwecją. Przez wiele lat w historiografii polskiej układ kiejdański (z błędną datą 17 sierpnia) funkcjonował jako jedyny. Tymczasem był on jednym z dwu, i to tym mniej

¹⁴ K. Bobiatyński, *Działania posiłkowego korpusu koronnego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1654–1655*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2004, t. 41, s. 61–81; idem, *Kampania zimowo-wiosenna wojsk Janusza Radziwiłła 1654–1655*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremic Maciszewskiemu*, red. M. Nagielski, Warszawa 2002, s. 173–198; idem, *Listy Janusza Radziwiłła do króla o działaniach militarnych podczas wojny z Moskwą w okresie od lutego do kwietnia 1655 r.*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 2006, t. 1, Siedlce 2007, s. 205–222; idem, *Od Smoleńska...*, passim; H. Wisner, *Janusz Radziwiłł...*, s. 180–190.

¹⁵ K. Bobiatyński, *Od Smoleńska...*, s. 215–218.

¹⁶ A. Rachuba, *Konfederacja wojska litewskiego w Wierzbolowie w 1655 r.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1994, t. 4, s. 13–31.

ważnym aktem litewsko-szwedzkim. Ten akt poddania Litwy królowi szwedzkiemu Karolowi X Gustawowi, który znowu był zmodernizowaną wersją układu dostarczonego przez Lubienieckiego, podpisało 615 osób. Głównie była to szlachta żmudzka, która zjechała się 14 sierpnia na pospolite ruszenie, ale też z sąsiednich powiatów, i uciekinierzy przed Moskalami. Wśród podpisujących byli obaj hetmani i wielu oficerów. W ślad za Żmudzią poszła szlachta wilkomierska (26 sierpnia w Szukianach), a jeszcze dalej szlachta brasławska (28 sierpnia), gdyż ta zaakceptowała warunki szwedzkie w całości. Szwedzi nie przystali jednak na traktat jaśwojński i ich wysłannicy wymusili ostatecznie 20 października na zgromadzonej pod Kiejdanami szlachcie żmudzkiej, wilkomierskiej, kowieńskiej (wg Samuela Pufendorfa – tylko w części) i upickiej, a brasławskiej przez swego przedstawiciela, podpisanie nowego traktatu, mocą którego Litwa zawierała ze Szwecją unię realną. Traktat ów podpisało ponad 1100 osób, a więc jego akceptacja była dość duża. Wśród owych osób był Janusz Radziwiłł, ale nie było już Bogusława Radziwiłła i Gosiewskiego. Tego bowiem hetman wielki już uwięził za wroga mu działalność w wojsku litewskim, czego efektem była ucieczka 8 września kilkunastu chorągwi spod Kiejdan w kierunku Prus i Korony¹⁷.

Nikt się przeciw ugodzie kiejdańskiej nie buntował, aczkolwiek uczestnik zgromadzenia, Mikołaj Kazimierz Szemiot, dostrzegł oponentów, a rzekomo sama szlachta tak wylewnie płakała, podpisując układ, iż gdyby „łzy zjednoczyły, rzeką by były”¹⁸.

Prócz zgromadzonych pod Wierzbołowem konfederatów wierność Janowi Kazimierzowi dochowywała szlachta i wojsko zgromadzone wokół Brześcia Litewskiego (jedyne wolne od najeźdźców obszaru Wielkiego Księstwa), nad którymi formalne przywództwo objęli Sapiehowie – podkanclerzy Kazimierz Leon i jego krewniak Paweł Jan, wojewoda witebski. Wobec postępu Janusza Radziwiłła przejęli oni ideę Gosiewskiego pójścia na ugodę z Moskwą przeciw Szwedom, ale nie znaleźli początkowo w tym zrozumienia cara. Jako znacząca siła militarna i polityczna tzw. ośrodek brzeski stał się jednak magnesem ściągającym uciekinierów przed Moskalami, ale ostatecznie też do Sapiehów przyłączyli się konfederaci i inne oddziały, które porzuciły Radziwiłłów. Mimo dysponowania dość licznym wojskiem Sapiehowie nie zamierzali aktywnie uczestniczyć w działaniach wojennych, zbrojąc się i obserwując zachodzące wydarzenia, acz wyraźnie opowiadali się początkowo przeciw Szwedom. Gdy jednak próba porozumienia z Moskwą nie wypaliła, a do tego armia moskiewska Seme-

¹⁷ H. Wisner, *Janusz Radziwiłł...*, s. 190–202; idem, *Rok 1655 na Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1981, t. 26, s. 83–102; S. Pufendorf, *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, oprac. W. Krawczuk, Warszawa 2013, s. 80–86.

¹⁸ [M.K. Szemiot] *Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Relacija”*, parengė E. Ulčinaitė, Vilnius 1994, s. 44.

na Urusowa uderzyła na Brześć i choć go nie opanowała, to pobiła Litwinów pod Wierzchowiczami (27 listopada 1655 r.), Sapiehowie postanowili też poddać się Szwedom. Formalnie jednak aktu poddaństwa nie podpisali, a zmiana sytuacji geopolitycznej i militarnej w Polsce skłoniła ich ostatecznie w początku 1656 r. do rozpoczęcia działań militarnych przeciw Szwedom na Podlasiu, przede wszystkim zaś skierowanych na opanowanie twierdzy tykocińskiej, w której ostatniego dnia grudnia 1655 r. zmarł Janusz Radziwiłł¹⁹. Kierownictwo falki sapieżyńskiej po śmierci podkanclerzego Kazimierza Leona 19 stycznia 1656 r. przejął wspomniany Paweł Jan, wcale nie taka „głowa kiepska”, jak chciał Henryk Sienkiewicz, bo mimo niezbyt dużych kwalifikacji dowódczych, wymusił na Janie Kazimierzu w zamian za wsparcie militarne urzędy po zmarłym Radziwiłł, czyli województwo wileńskie i hetmaństwo wielkie litewskie. Podjęte przez niego działania militarne przeciw armii Karola X Gustawa wiosną 1656 r. przyniosły jednak umiarkowane sukcesy, bo przegrał bitwę u ujścia Sanu do Wisły, pozwalając królowi szwedzkiemu ująć z zastawionej pułapki, ale wyzwolił Lublin i ostatecznie zablokował garnizon szwedzki w Warszawie²⁰. Jego współpraca z Janem Kazimierzem trwała jednak krótko, bo ten nie wierzył w talenty dowódcze i uległość Sapiehy i ponownie postawił na Wincentego Gosiewskiego, gdy ten uciekł z niewoli szwedzko-brandenburskiej. Co więcej, Gosiewski nie chciał uznać władzy Sapiehy nad wojskiem i w krótkim czasie stworzył znowu oddzielną dywizję w wojsku. Rozbicie wojska na dwie, wrogie wobec siebie, dywizje odcisnęło tragiczne piętno na poczynaniach militarnych Litwinów w przyszłości. Hetmani wykorzystywali bowiem wojsko nie tylko do kampanii wojennych, ale i do celów politycznych, przy czym Sapieha czynił tak wielokrotnie, zwalczając politykę króla i broniąc prerogatyw hetmana wielkiego w stosunku do młodszego stopniem kolegi²¹. Jednym z najbardziej zaufanych, najwierniejszych oficerów, wykonawcą politycznych planów Sapiehy, był Samuel Kmicic. Obie dywizje rzadko ze sobą współpracowały. Tak jednak stało się, gdy hetman Sapieha ze znaną w lipcu 1656 r. nogą znajdował się w Brze-

¹⁹ A. Rachuba, *Paweł Sapieha wobec Szwecji i Jana Kazimierza (IX 1655 – II 1656). Przyczynki do postawy magnaterii w okresie „potopu”*, „Acta Baltico-Slavica” 1977, t. 11, s. 81–107; J. Płosiński, *Wyprawa kniazia Semena Urusowa na Brześć (listopad–grudzień 1655 r.)*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2003, nr 1–2, s. 5–31; B.N. Floria, *Ot potopa do Wilna. Russkaja politika po odnoszeniju k Reczi Pospolitoj w 1655–1656 gg.*, „Kwartalnik Historyczny” 2003, R.110, z. 2, s. 25–49; L.W. Zaborovskij, *Russko-litowskije pieriegowory wo wtoroj polowinie 1655 g.*, [w:] *Stawianie w epochu feodalizma. K stolietiju akademika W.I. Piczety*, Moskwa 1978; idem, *Wielikoj Kniazestwo Litowskoje i Rossija wo wriemija polskiego Potopa (1655–1656 gg.)*. *Dokumienty, issledowanije*, Moskwa 1994.

²⁰ A. Rachuba, *Sapieha Paweł Jan, Polski słownik biograficzny*, t. 35, 1993, s. 140; J. Płosiński, *Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657*, Zabrze 2006.

²¹ A. Rachuba, *Boje Jana Kazimierza ...*, s. 416–417; K. Bobiatyński, *Armia jako oręż hetmanów w polityce wewnętrznej w Wielkim Księstwie Litewskim w II połowie XVII wieku (lata 1654–1682) – wybrane zagadnienia*, „Studia Historyczno-Wojskowe”, t. 3: *Armia i społeczeństwo*, red. T. Ciesielski, Zabrze 2009, s. 152.

ściu, a część jego dywizji oddana została pod dowództwo Gosiewskiego i walnie przyczyniła się do sukcesu tegoż w bitwie z siłami brandenbursko-szwedzkimi pod Prostkami 8 października tr., w trakcie której do niewoli tatarskiej dostał się Bogusław Radziwiłł. Po bitwie tej Gosiewski spustoszył część Prus Książęcych, ale po porażce pod Filipowem (20 października) skierował się, już tylko na czele swojej dywizji, na Żmudź, by wesprzeć wybuchłe tam wiosną 1656 r. powstanie antyszwedzkie²². Jego armia wyzwoliła Żmudź, a nawet z sukcesami prowadziła w latach 1656–1658 działania zbrojne w Kurlandii i Inflantach, współdziałając z siłami rosyjskimi oblegającymi Rygę²³. Tymczasem dywizja Pawła Jana Sapiehy w 1657 r. wzięła udział w walkach ze Szwedami, Brandenburczykami i Siedmiogrodzianami, które zakończyły się kapitulacją tych ostatnich 23 lipca 1657 r. pod Międzybożem²⁴. Na koniec dodajmy, iż już 3 listopada 1656 r. ziszczyła się idea Gosiewskiego i Sapiehy, bo doszło w Niemieży pod Wilnem do zawarcia rozejmu z Moskwą, którego istotnym elementem było wojskowe współdziałanie antyszwedzkie, a także plan objęcia tronu polskiego przez cara po śmierci Jana Kazimierza²⁵.

Podsumowując, jak z tego bardzo ogólnego zarysu dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1654–1657 wynika, Henryk Sienkiewicz umiejscowił swego bohatera, Andrzeja Kmicica, w ahistorycznym kontekście wydarzeń militarnych, w niemożliwych w ówczesnych czasach układach i powiązaniach.

²² S. Augustowicz, *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657*, Olsztyn 1999, s. 61–129; idem, *Prostki 1656*, Warszawa 2001; W. Majewski, *Działania wojenne w Prusach Książęcych (wrzesień 1656 – luty 1657)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1997, [R. 41] nr 4 (218), s. 579–598; A. Rachuba, *Uwagi do problemu kampanii Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych jesienią 1656 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 2002, R.109, nr 3, s. 171–181; A. Tyla, *Kėdainių unijos opozicija (1655–1656 m.)*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai” 1979, A serija, t. 2, s. 67–84; idem, *Sukilimas Lietuvoje prieš švedų okupaciją 1656 m.*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai” 1976, A seria, t. 4 (57), s. 61–72.

²³ A. Codello, *Wydarzenia wojenne na Żmudzi i w Kurlandii 1656–1660*, „Przegląd Historyczny” 1966, t. 57, z. 1, s. 51–52; A. Tyla, *Žemaitija Lietuvos išlaisvinimamo kare 1655–1661 m.*, „Žemaičių Praeitis”, t. 1, Vilnius 1990, s. 99–105; K. Bobiatyński, *Rozwój kariery dowódczej Michała Kazimierza Paca na tle działań militarnych prowadzonych w Inflantach i Kurlandii w latach 1657–1660*, [w:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku. W czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem*, red. B. Dybaś przy współpracy A. Ziemielskiej, Toruń 2007, s. 119–122.

²⁴ L. Kubala, *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657*, Lwów – Warszawa b.d., s. 155–184; M. Markowicz, *Najazd Rakoczego na Polskę 1657*, Zabrze – Tarnowskie Góry 2011; A. Rachuba, *Sapieha Paweł Jan...*, s. 141; Płosiński, *Potop szwedzki...*, passim.

²⁵ Z. Kopański, *Rokowania w Niemieży i traktat wileński 1656 r. Próba sojuszu polsko-rosyjskiego przeciw Szwecji*, „Słupskie Prace Humanistyczne” 1985, nr 6a, [druk: 1986], s. 67–89; A. Rachuba, *Rokowania w Niemieży w 1656 roku w aspekcie teorii wojny sprawiedliwej*, [w:] *Ot Drevniej Rusi k Rossii novogo vremeni. Sbornik statiej. K 70-letiju Anny Leonidowny Choroszkiewicz*, Moskwa 2003, s. 502–509; L.W. Zaborowskij, N.S. Zacharina, *Religioznyj wopros w polsko-rossijskich pieriegovorach w Odierewni Niemieża w 1656*, „Słowianie i ich sosiedzi” 1991, wyp. 3, s. 158–175; B.N. Floria, *Ot potopa...*, s. 45–49; J. Fedoruk, *Wilenskyj dogowor 1656 roku. Schidnojewropejs'ka kryza i Ukrainja u seredyni XVII stolittja*, Kyiw 2011.

Równie błędne były życiorysy faktycznie funkcjonujących wówczas osób (np. Sakowicza, Mirskiego etc.), acz za to bardzo bliski chyba rzeczywistości był obraz Janusza Radziwiłła, butnego wielmoży o ogromnym ego oraz niepohamowanej wprost ambicji i pysze. Nie był zaś ani wybitnym wodzem, ani przenikliwym, wytrawnym politykiem. Co gorsza, jego polityczne pomysły i plany w zdecydowanie większym stopniu uwzględniały interesy osobiste niż państwa, którego był najwyższym senatorem świeckim i jednym z najważniejszych osobistości politycznych²⁶.

Bibliografia

- Augusiewicz S., *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657*, Olsztyn 1999.
- Augusiewicz S., *Prostki 1656*, Warszawa 2001.
- Bobiatyński K., *Armia jako oręż hetmanów w polityce wewnętrznej w Wielkim Księstwie Litewskim w II połowie XVII wieku (lata 1654–1682) – wybrane zagadnienia*, „Studia Historyczno-Wojskowe”, t. 3: *Armia i społeczeństwo*, red. T. Ciesielski, Zabrze 2009.
- Bobiatyński K., *Bitwa pod Szklowem (12 sierpnia 1654 r.) – pytania i kontrowersje*, [w:] *Od Grunwaldu do Bzury – bitwy i boje polskie na przestrzeni dziejów*, red. J. Jędrzyak, D. Koreś, J. Maroń, K. Widziński, Wrocław 2012.
- Bobiatyński K., *Działania armii Wasyla Piotrowicza Szeremietiewa na terenie województwa połockiego w czasie wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1654–1655*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 2007, t. 2, Zabrze 2008.
- Bobiatyński K., *Działania posiłkowego korpusu koronnego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1654–1655*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2004, t. 41.
- Bobiatyński K., *Kampania zimowo-wiosenna wojsk Janusza Radziwiłła 1654–1655*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremic Maciszewskiemu*, red. M. Nagielski, Warszawa 2002.
- Bobiatyński K., *Listy Janusza Radziwiłła do króla o działaniach militarnych podczas wojny z Moskwą w okresie od lutego do kwietnia 1655 r.*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 2006, t. 1, Siedlce 2007.

²⁶ B. Dybaś, *Wallenstein & Radziwiłł. Wizjonerzy i zdrajcy*, [w:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 3: *Paralele*, red. H.H. Hahn, R. Traba, Warszawa 2012, s. 162–175; M. Jarczykowa, „Czarna legenda” Janusza II Radziwiłła, [w:] *Czasy potopu szwedzkiego w literaturze polskiej*, red. R. Ociecek, Katowice 2000, s. 21–34; M. Matwijów, *Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655*, [w:] *Z dziejów i tradycji srebrnego wieku. Studia i materiały*, red. J. Pietrzak, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 1108, „Historia” 75, Wrocław 1990; idem, *Próba mediacji hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653–1655*, „Wrocławskie Studia Wschodnie”, nr 5 (2001), Wrocław 2001; D. Milewski, *Hetman litewski Janusz Radziwiłł jako przeciwnik Kozaków w pamiętnikach z epoki...*, „Studia Historyczno-Wojskowe”, t. 6, Siedlce 2015, s. 41–56; M. Nagielski, *Janusz Radziwiłł, hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649–1652*, [w:] *Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003, s. 305–316; H. Wisner, *Religia i polityka. Kilka uwag do biografii Janusza Radziwiłła (1612–1655)*, [w:] *History, Culture and Language of Lithuania. Proceedings of the International Lithuanian Conference Poznań 17–19 September 1998*, edited by G. Błaszczak and M. Hasiuk, Poznań 2000, s. 221–226.

- Bobiatyński K., *Niewidomi dzieła z historii wojskowych dzieł w okresie wojny Rzeczypospolitej z Moskiewą na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1654–1655 roku*, „Ukraiński Archiograficzny Szczornik”, wip. 12, t. 15, Kiiw 2007.
- Bobiatyński K., *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*, Zabrze 2004.
- Bobiatyński K., *Rozwój kariery dowódczej Michała Kazimierza Paca na tle działań militarnych prowadzonych w Inflantach i Kurlandii w latach 1657–1660*, [w:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku. W czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem*, red. B. Dybaś przy współpracy A. Ziemięskiej, Toruń 2007.
- Bobiatyński K., *Twierdze naddnieprzańskie w systemie obrony wschodniej granicy Wielkiego Księstwa Litewskiego – XVI – połowa XVII wieku*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne” 2004, t. 2.
- Bujnicki T., *Sienkiewiczowska „Lauda”*, [w:] *Przeszłość odległa i bliska*, Poznań 2000.
- Codello A., *Wydarzenia wojenne na Żmudzi i w Kurlandii 1656–1660*, „Przegląd Historyczny” 1966, t. 57, z. 1.
- Fedoruk J., *Wilenskyj dogovor 1656 roku. Schidnojeuropejs'ka kryza i Ukraina u seredyni XVII stolittja*, Kyiw 2011.
- Floria B.N., *Ot potopa do Wilna. Russkaja politika po odnoszeniju k Reczi Pospolitoj w 1655–1656 gg.*, „Kwartalnik Historyczny” 2003, R.110, z. 2.
- Kersten A., *Sienkiewicz – „Potop” – Historia*, wyd. 2, Warszawa 1974.
- Kijas J., *Źródła historyczne powieści „Ogniem i mieczem”*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej”, t. 24, nr 1/4, Lwów 1927.
- Kijas J., *Źródła historyczne „Potopu” Sienkiewicza*, [w:] *Prace historycznoliterackie. Księga zbiorowa ku czci Ignacego Chrzanowskiego*, Kraków 1936.
- Kopański Z., *Rokowania w Niemceży i traktat wileński 1656 r. Próba sojuszu polsko-rosyjskiego przeciw Szwecji*, „Słupskie Prace Humanistyczne”, nr 6a, 1985 [druk:] 1986.
- Kossarzecki K., *Forteca w Kopysiu nad Dnieprem w latach wojny Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1667*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, t. 1.
- Kossarzecki K., *Sluck wobec zagrożenia moskiewskiego i kozackiego podczas wojny z Moskwą w latach 1654–1667. Materiały do historii wojskowości*, cz. 2, Pułtusk 2004.
- Kroll P., *Białoruskaja kampanija 1654 g. (Da bitwy pad Szapialewiczami)*, „Białoruski Gistaryczny Agljad”, t. 6, zeszyty 1–2 (10–11), 1999.
- Kroll P., *Kampania białoruska Janusza Radziwiłła w 1654 roku*, „Przegląd Wschodni” 2008, t. 10, z. 1 (37).
- Kroll P., *Obrona Smoleńska w 1654 r.*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu*, red. M. Nagielski, Warszawa 2002.
- Krzyżanowski J., *Pasek i Sienkiewicz. Do źródeł „Trylogii”*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1956, t. 47/4.
- Kubala L., *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657*, Lwów – Warszawa b.d.
- Kubala L., *Wojna moskiewska r. 1654–1655*, Warszawa 1910.
- Lazurek J., *Oblężenie i zdobycie Smoleńska w 1654 roku*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” 2008, t. 13.
- Majewski W., *Działania wojenne w Prusach Książęcych (wrzesień 1656 – luty 1657)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1997, [R. 41], nr 4 (218).
- Malcew A.N., *Wojna za Białorusią i oswobodzenie Smoleńska w 1654 g.*, „Istoriczeskije Zapiski” 1951, t. 37.
- Małow A.W., *Russko-polskaja wajna 1654–1667*, „Cejhauz”, Moskwa 2006.
- Markowicz M., *Najazd Rakoczego na Polskę 1657*, Zabrze – Tarnowskie Góry 2011.
- Mienicki R., *Utrata Smoleńska w roku 1654 i sprawa Obuchowicza*, Wilno 1924.

- Nowosielskij A.A., *Oczerk wojennych dziejstwij bojarina Wasilija Pietrowicza Szeremietiewa w 1654 g. na nowgorodskom frontie*, [w:] idem, *Issledowanija po istorii epochi feodalizma*, Moskwa 1994.
- Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z., *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*, t. 1, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 2258, „Historia”, nr 147, Wrocław 2000.
- Płosiński J., *Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657*, Zabrze 2006.
- Płosiński J., *Wyprawa kniazia Semen Urusowa na Brześć (listopad–grudzień 1655 r.)*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2003, nr 1–2.
- Pufendorf S., *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, oprac. W. Krawczuk, Warszawa 2013.
- Rachuba A., *Boje Jana Kazimierza o Litwę w latach 1656–1668. Sukces stronnictwa dworskiego w walce z opozycją*, [w:] *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach 2–5 kwietnia 2001*, red. R. Skowron, Kraków 2003.
- Rachuba A., *Konfederacja wojska litewskiego w Wierzbolowie w 1655 r.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1994, t. 4.
- Rachuba A., *Sapieha Paweł Jan, Polski słownik biograficzny*, t. 35, 1993.
- Rachuba A., *Paweł Sapieha wobec Szwecji i Jana Kazimierza (IX 1655 – II 1656). Przyczynek do postawy magnaterii w okresie „potopu”*, „Acta Baltico-Slavica” 1977, t. 11.
- Rachuba A., *Rokowania w Niemieży w 1656 roku w aspekcie teorii wojny sprawiedliwej*, [w:] *Ot Drevniej Rusi k Rossii novogo vremieni. Sbornik statiej. K 70-letiju Anny Leonidowny Choroszkievicz*, Moskwa 2003.
- Rachuba A., *Uwagi do problemu kampanii Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych jesienią 1656 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 2002, R. 109, nr 3.
- Rachuba A., *Wysilek mobilizacyjny Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1654–1667*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2007, t. 43.
- Sawicki M., *Fakcja sapieżyńska na sejmach Rzeczypospolitej w 1654 roku – rozpad litewskiego stronnictwa dworskiego*, [w:] *Parlamienskija struktury ulady u sistemie dzarżanaga kirowannia Wialikaga Kniasstwa Litouskaga i Reczy Paspalitaj u XV–XVIII stagoddziach. Materyjaly miżnarodnaj nawukowaj kanfierencyi (Minsk – Nawagradak, 23–24 listapada 2007 g.)*, Minsk 2008.
- Sawicki M., *Fiasko polityki Jana Kazimierza na Litwie w ostatnich latach przed „Potopem” 1654–1655*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski i A. Filipczak-Kocur, Warszawa – Opole 2008.
- Sawicki M., *Stronnictwo dworskie w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648–1655*, Opole 2010.
- [M.K. Szemiot] *Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Relacija”*, parengė E. Ulčinaitė, Vilnius 1994.
- Tyla A., *Kėdainių unijos opozicija (1655–1656 m.)*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai” 1979, A serija, t. 2.
- Tyla A., *Sukilimas Lietuvoje prieš švedų okupaciją 1656 m.*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai” 1976, A seria, t. 4 (57).
- Tyla A., *Žemaitija Lietuvos išlaisvinimamo kare 1655–1661 m.*, „Žemaičių Praeitis”, t. 1: Vilnius 1990.
- Wasilewski T., *Ostatni Waza na polskim tronie*, Katowice 1984.
- Wisner H., *Janusz Radziwiłł 1612–1655, wojewoda wileński, hetman wielki litewski*, Warszawa 2000.
- Wisner H., *Rok 1655 na Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1981, t. 26.

Zaborovskij L.W., *Rusko-litowskije pieriegowory wo wtoroj połowinie 1655 g.*, [w:] *Sławianie w epochu feodalizmu. K stolietiju akademika W.I. Piczety*, Moskwa 1978.

Zaborovskij L.W., *Wielikoje Kniażiestwo Litowskoje i Rossija wo wriemija polskiego Potopa (1655–1656 gg.)*. *Dokumienty, issledowanije*, Moskwa 1994.

Zaborovskij L.W., Zacharina N.S., *Religioznyj wopros w polsko-rossijskich pieriegoworach w Odierewni Niemieża w 1656*, „Słowianie i ich sosiedi” 1991, wyp. 3.

The internal situation of the Grand Duchy of Lithuania in the years of “the Deluge”

Summary

The aim of the article is to present the internal situation in Lithuania in the novel *The Deluge* by Henryk Sienkiewicz. It covers the period 1654–1657. An excellent nineteenth-century writer used all the sources available at that time for the history of the Swedish Deluge. Based on today’s knowledge, you cannot treat the novel as a textbook, but merely as his personal vision of the past.

Keywords: *The Deluge*, Henryk Sienkiewicz, Lithuania, 17th century.

Słowa kluczowe: *Potop*, Henryk Sienkiewicz, Litwa, siedemnasty wiek.